

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

Т. Л. Сироїд

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

Підручник

2-ге видання, перероблене і доповнене

Харків
«Право»
2020

УДК 341.1/8
С40

*Затверджено до друку рішенням вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 10 від 27 червня 2017 р.)*

Рецензенти:

М. В. Буроменський – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, професор кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

О. В. Кийвець – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного та європейського права юридичного факультету Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана;

О. В. Тарасов – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Сироїд Т. Л.

С40 Міжнародне публічне право : підручник / Т. Л. Сироїд ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2020. – 648 с.

ISBN 978-966-937-916-0

У підручнику проаналізовано становлення та розвиток міжнародного публічного права, зміст його основних принципів, інститутів і галузей. При розкритті змісту галузей акцентовано увагу на особливостях джерельної бази, галузевих принципах, суб'єктному складі, інституційній системі.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних закладів вищої освіти, науковців, а також усіх, хто цікавиться проблемами міжнародного публічного права.

УДК 341.1/8

© Сироїд Т. Л., 2018
© Сироїд Т. Л., переробка
і доповнення, 2020
© Видавництво «Право», 2020

ISBN 978-966-937-916-0

ПЕРЕДМОВА

На зламі тисячоліть міжнародне право розвивається під знаком глобалізації. ХХ ст. увійшло в історію цивілізації як століття небаченого досі науково-технічного прогресу, феноменального зростання виробничих сил, формування глобальної економіки, просунутих інформаційних технологій, взаємозбагачення культур, загального утвердження загальнолюдських моральних і гуманістичних цінностей, дедалі зростаючого міжнародного співробітництва.

Глобальні завдання раціонального використання природних ресурсів, науково-технічних програм, інформаційного, торгового обміну, екології й безпеки потребують спільної та узгодженої діяльності держав. Глобалізація набуває універсального характеру, відображаючи наростаючу взаємозалежність держав у вирішенні загальних завдань і тісний взаємозв'язок міжнародного й національного права.

Для успішного вирішення означених завдань здійснюється процес державно-правової інтеграції, який реалізується в різних формах: розвиваються зв'язки між державами на підставі дво- та багатосторонніх угод; розширюються прямі міжнародні економічні відносини за участю національних і міжнародних економічних компаній і транснаціональних корпорацій; посилюються інтеграційні процеси в межах національних законодавств (шляхом узгодження концепцій розвитку національних законодавств, вироблення загальних нормативних понять і правових оцінок; створення єдиних норм або актів та ін.); створюються міжнародні організації та міжнародні об'єднання, які переслідують вирішення різного роду завдань, тощо.

Відповідно нові параметри життєдіяльності людей в епоху глобалізації вимагають і нового мислення, нового філософського сприйняття дійсності, у тому числі й правової дійсності, розуміння соціальної цінності права, у тому числі й права міжнародного. Об'єктивні потреби співробітництва держав, поглиблення міжнародного розподілу праці потребують обізнаності з основними стандартами в галузі прав людини, міжнародно-правових механізмів співробітництва держав у сфері міжнародної безпеки, економіки, екології тощо. Тому будь-якого сучасного юриста неможливо уявити без знання пред-

мета міжнародного права, що базується на договорах та інших зобов'язальних документах учасників міжнародного спілкування.

Виняткова роль міжнародного права у формуванні сучасного юриста зумовлює потребу в забезпеченні навчального процесу необхідною навчальною, навчально-методичною та довідково-енциклопедичною літературою з даної дисципліни. У підручнику систематично викладено матеріал за всіма темами вузівської програми навчального курсу «Міжнародне публічне право». Структура і стиль викладення наближені до навчальних завдань. У перших главах підручника висвітлено становлення та розвиток міжнародного права, поняття, сутність, принципи, джерела, суб'єкти та співвідношення з внутрішньодержавним правом, а також інші питання міжнародного права, що мають загальне значення. Окрема увага при цьому приділена особливостям нормотворення в міжнародному праві, міжнародній правосуб'єктності та проблемам кодифікації міжнародного права. Спеціальна глава присвячена питанням відповідальності в міжнародному праві, у тому числі її видовому розмаїттю, суб'єктному складу.

Подальші глави підручника містять характеристику основних галузей міжнародного права: права міжнародних договорів, права зовнішніх зносин, права прав людини, права міжнародних організацій, права міжнародної безпеки, міжнародного морського права, міжнародного гуманітарного права та ін. При цьому загальнотеоретичні аспекти поєднані з прикладами щодо практики міжнародного співробітництва у відповідних галузях, а викладення змісту відповідних міжнародно-правових джерел – з національним законодавством.

Глава 1

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. Періодизація розвитку міжнародного права

Питання щодо періодизації розвитку міжнародного права тісно пов'язане з вирішенням таких найважливіших проблем теорії права, як поняття міжнародного права, його походження, система. Саме тому в міжнародно-правовій доктрині існує чимало підходів до того, яким чином варто уявляти історію міжнародного права. Будучи частиною всесвітньої історії, історія міжнародного права має все ж таки власну періодизацію. Це пов'язано з особливостями виникнення і становлення його принципів, інститутів, норм, що врешті спричинили вирішальний вплив на розвиток міжнародного права в цілому. З цього погляду особливе значення для періодизації міжнародного права мають такі події всесвітньої історії, що виявилися поворотними або спричинили кардинальну переоцінку людьми змісту свого існування на Землі і домінуючих у соціумі цінностей.

Аналіз розвитку міжнародного права саме під таким кутом зору приводить до висновку, що подібних подій в історії людства було не багато. У масштабах усієї людської цивілізації всього кілька разів відбувалася радикальна зміна світового правопорядку. Така підстава періодизації далеко не завжди збігається з формаційною періодизацією міжнародного права. При цьому етапи в історії розвитку міжнародного права можуть істотно відрізнитися за тривалістю, що пов'язано зі зростанням динаміки міжнародно-правових відносин. Як свідчить історія, розвиток міжнародного права лише в планетарному масштабі виявився поступальним. На окремих етапах регрес часто був очевид-

ним. Найбільш динамічно міжнародне право розвивалося починаючи з XX ст.¹

У доктрині міжнародного права виділяють різну періодизацію його розвитку, найчастіше періодизація міжнародного права проводиться згідно із загальноісторичною періодизацією та критеріями. Вважаючи історію міжнародного права частиною загальної історії людства, дослідники запропонували хронологічний поділ періодів міжнародного права, який залишається найбільш поширеним. Періодизація міжнародного права, заснована на критерії зміни періодів загальної історії людства, у міжнародно-правовій літературі була першою, проте скоро їй на зміну прийшли періодизації, засновані на інших критеріях, більш пов'язаних із суто правовими причинами історичної трансформації міжнародного права. Іншим не менш популярним критерієм установлення історичної періодизації міжнародного права є фактор укладання найбільш значних міжнародно-правових актів. Причому досить часто дослідники, не знаходячи відповідних міжнародно-правових актів у Стародавньому світі, починають періодизацію міжнародного права залежно від укладених міжнародних договорів із часу появи їх у суто позитивному розумінні – з кінця середньовічного періоду. Ще одним критерієм поділу історії міжнародного права є локальний (регіональний). Його дотримувались навіть і ті дослідники, які розглядали його періодизацію згідно із загальноісторичною. Цей поділ особливо важливий щодо міжнародного права стародавнього періоду (та й деяких наступних періодів аж до створення універсальної системи міжнародного права), в якому переважав регіоналізм. Виділяють також універсальний критерій періодизації, який включає періоди 1648–1845 рр., 1815–1919 рр., 1919–1946 рр., з 1945 р. і донині. Інша періодизація ґрунтується на особливостях внеску в розвиток міжнародного права міжнародно-правових шкіл і наукових напрямів; переважанні відповідної держави чи системи держав тощо².

Так, у літературі кінця XVIII – початку XIX ст. виділяють таку періодизацію: перший період – Середні віки і Новий час до Вестфаль-

¹ Див.: Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 18–19.

² Див.: Буткевич О. В. Історія міжнародного права : підручник. Вид. 2-ге, стер. Київ : Ліра-К, 2016. С. 35–51; История международного права / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Изд. 2-е, доп. и перераб. Одесса : Фенікс, 2013. С. 54–69.

ського конгресу; другий період – від Вестфальського конгресу до Французької революції; третій період – від Французької революції до Віденського конгресу; четвертий період – від Віденського конгресу до Паризького конгресу 1856 р.; п'ятий період – від Паризького конгресу 1856 р. до Берлінського конгресу 1878 р., або: I період – до 1648 р.; II період – від 1648 до 1814/15 рр.; III період – від 1814/15 до 1856 р.; IV період – від 1856 до 1878 р.; V період – від 1878 до 1900 р.; VI період – від 1900 р. до теперішнього часу¹.

Вітчизняна доктрина, зокрема автори монографічного видання «Історія міжнародного права» виділяють таку періодизацію міжнародного права: міжнародне право стародавнього періоду; європейське міжнародне право до 1648 р.; період Вестфальської конфігурації універсального міжнародного права (1648–1815); період універсального міжнародного права відповідно до Головного акта Віденського конгресу 1815 р. (1815–1919); універсальне міжнародне право періоду Ліги Націй (1919–1946); універсальне міжнародне право Організації Об'єднаних Націй (з 1945 р. до теперішнього часу)². Найбільш прийнятною, на думку авторів навчального посібника з міжнародного права за редакцією професора М. В. Буроменського, можна вважати таку періодизацію міжнародного права: I. Від найдавніших часів до Вестфальського конгресу 1648 р. II. Від Вестфальського конгресу до епохи Великої Французької революції (межа XVIII – XIX ст.). III. Від епохи Великої французької революції до створення Версальської системи (1919). IV. Від створення Версальської системи до наших днів (сучасна епоха): а) Версальська система (1919–1939); б) міжнародне право періоду протистояння тоталітаризму і демократії (1945 р. – кінець 80-х рр. XX ст.); в) міжнародне право переходу до поліцентризму (кінець 80-х рр. XX ст. – до наших днів)³.

¹ Див.: Даневській В. П. Посібник по изучению истории и системы международного права. Вып. 1-й. Харьков, 1802. С. 26–78; Ривье А. Учебник Международного права / под ред. Л. Камаровского. М., 1893. С. 11–30; Францъ Листъ. Международное право въ систематическомъ изложении / пер. с нем. В. Э. Грабаря. Юрьевъ (Дерпт), 1909. С. 16–46.

² Див.: История международного права / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Изд. 2-е, доп. и перераб. Одесса : Фенікс, 2013. 574 с.

³ Див.: Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 19.

Існує також поділ на такі періоди, як: стародавній; від падіння Римської імперії до Вестфальського миру; від Вестфальського миру до Гаазьких конференцій миру; від Гаазьких конференцій миру до створення ООН і формування сучасного міжнародного права¹, а також розрізнення таких відрізків часу: стародавній час (від становлення перших держав до кінця V ст. н. е.); Середні віки (кінець V–XVI ст.); період класичного міжнародного права, що, у свою чергу, поділяється на два етапи (зародження у XVI–XVIII ст. та розвитку протягом 1789–1919 рр.); період переходу від класичного до сучасного міжнародного права (1919–1945); сучасне міжнародне право².

══════ 2. Міжнародне право стародавнього часу

Особливості стародавнього міжнародного права породжені природою і вимогами тогочасних міжнародних суспільних відносин та їхніх учасників. Характерними рисами стародавнього міжнародного права були такі ознаки: регіональний характер, тісний зв'язок з релігійними віруваннями, переважання у стародавньому міжнародному праві звичаєвої складової, казуїстичність, низький рівень систематизації, неоднаковий міжнародний статус його суб'єктів тощо.

Поява джерел міжнародного права в цей період була безпосередньо пов'язана з виникненням поняття нормативності як якості права. Серед джерел міжнародного права стародавньої доби в першу чергу необхідно звернути увагу на звичаєве право. На відміну від договірних норм, міжнародно-правовий звичай не виступає наслідком узгодження воль суб'єктів міжнародного права³. Як свого часу зауважував американський дослідник Г. Кельзен, «основою звичаєвого права є загальний

¹ Див.: *Международное право : учебник* / отв. ред. Г. В. Игнатенко, О. И. Тиунов. М. : Норма, 2008. С. 29–49;

² Див.: Лукашук И. И. *Международное право. Общая часть : учебник*. М. : БЕК, С. 40–72; *Международное публичное право : учебник* / Л. П. Ануфриева, К. А. Бекашев, Е. Г. Моисеев, В. В. Устинов [и др.] ; отв. ред. К. А. Бекашев. М. : Проспект, 2009. С. 71–104.

³ Див.: Stern B. Custom at the Heart of International Law. *Duke Journal of Comparative and International Law*. 2001. Vol. 11, No. 1. P. 89–90.

принцип, згідно з яким ми повинні діяти так, як інші люди зазвичай діють і діяли протягом певного часу. Якщо цей принцип набуває характеру норми, звичай стає правовстановлюючим чинником. Це стосується й відносин між державами. Тут звичай – практика, що давно встановилася, – створює право»¹. Прикладами міжнародно-правових звичаїв, зокрема, можна вважати розповсюджену в античному світі практику надання «дарунків» очільнику держави-агресора з метою схилити його до припинення агресивних дій, оголошення початку війни через вісника – «глашатая» тощо. У Стародавній Греції за звичаєм переможені в битві могли бути піддані тортурам та вбиті, а їхнє майно знищене. Протягом історії поряд зі звичаєм змінювалося багато видів джерел міжнародного права. Таку стабільність звичаю можна пояснити тим, що він відбиває вроджені, властиві людині риси, ґрунтується на природженому світогляді людей і застосовується щодо найбільш ключових відносин. Суб'єкти міжнародного права, вступаючи у відносини між собою, почали звертатись і до можливостей міжнародного договору. Міжнародні договори уточнювали, конкретизували, доповнювали та узгоджували зі змінними обставинами міжнародних відносин існуючі міжнародні звичаї. Варто звернути увагу й на наявність у стародавню добу нетипових або квазіджерел міжнародного права (релігійних актів, дипломатичного листування, односторонніх актів, які видавали правителі панівних держав, псефізмів народних зборів тощо)². Як найяскравіший приклад квазіджерела стародавнього міжнародного права найчастіше згадують документи з корпусу клинописних текстів XIV ст. до н. е., виявлені археологами серед руїн Ахетатону – тогочасної столиці Стародавнього Єгипту, відомі під загальною назвою «Ель-Амарнський дипломатичний архів»³.

У період до становлення політичної організації суспільства, коли зовнішні зносини були несистематизованими, ситуативними, їх здійснення відбувалося за участю окремих членів племені (воїнів, осіб, які здійснювали міжплемінний бартер, і обов'язково за погодженням

¹ Kelsen H. Principles of International Law. N. Y., 1967. P. 441.

² Див.: Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.) : монографія. Харків : Парус, 2006. С. 241.

³ Див.: История дипломатии / под ред. В. А. Зорина, В. С. Семенова, С. Д. Сказкина, В. М. Хвостова. Т. 1. М. : Госполитиздат, 1959. С. 11–14.

із радою, вождем або народом чи племенем загалом тощо). З утворенням політичних спільнот на рівні вождівств, протодержав, ранніх держав комплекс положень, які формували зовнішні права та обов'язки, набуває політико-правового характеру, а про їх носіїв уже можна говорити як про суб'єктів міжнародного права. Свідченням міжнародної правосуб'єктності є договірна правоздатність. У стародавній період інститут правосуб'єктності охоплював широке коло суб'єктів відповідно до регіону: суверен (правитель) – у регіоні Близького Сходу та Малої Азії; царі, союзи країн – у Китаї й Індії тощо. Різниця в міжнародно-правовому статусі суб'єктів визначала характер таких відносин, як обмін подарунками та односторонні подарунки і данина. З інститутом міжнародної правосуб'єктності пов'язане питання міжнародного визнання суб'єкта міжнародного права. Як окрема правова норма воно ще не склалося в стародавній період, але вже можна говорити про передумови його формування.

Історичні пам'ятки засвідчують, що вже в II тис. до н. е. сирійські та палестинські правителі, царі Ассирії й Вавилону, фараони Єгипту здійснювали доволі активні дипломатичні стосунки. Вони вели переговори, приносили дари, укладали договори. Їхні тексти збереглися на глиняних дощечках та кам'яних стелах. Найдавнішим із відомих договорів вважають договір між правителями месопотамських міст Лагаш та Умма, що був укладений близько 3100 р. до н. е. У ньому сторони поклали на себе зобов'язання вирішувати спори мирним шляхом, підтверджували існуючий кордон, вирішували низку інших важливих питань¹. Укладалися не тільки мирні міжнародні договори, а й договори про взаємну військову допомогу, розподіл військових трофеїв, про нейтралітет, видачу перебіжчиків, право притулку, правила ведення торгівлі, обмін спірними територіями та ін.

У подальшому підґрунтя міжнародного права закладалося в добу Античності. Саме в цей час у Стародавній Греції та еллінських колоніях починається формування інституту правового статусу іноземців. Привертає увагу той факт, що іноземці виокремлювалися навіть серед греків, які надавали великого значення факту належності особи до своєї цивілізації. Якщо вона сповідувала іншу релігію, то за своїм

¹ Див.: История международного права / под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса : Фенікс, 2013. С. 72.